

ДЕЯКІ ЗАУВАЖЕННЯ З ПРИВОДУ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНОГО МАТЕРІАЛУ

В. І. Кузін-Лосєв.

Продовжуючи дискусію у журналі «Археологія», у статті наголошується на підходах, що існують у семіотиці для з'ясування того місця, яке посідали елементи культури в загальному її просторі.*

Ідеї та положення Ю. О. Шилова з приводу інтерпретації археологічних джерел давно вже вийшли за межі Інституту археології НАН України і стали об'єктом уваги багатьох археологів. Цьому, зокрема, сприяло і активне пропагування Ю. О. Шиловим своїх ідей. Поява його послідовників поставила питання про виникнення нового напрямку у дослідженні курганів доби бронзи.

Ю. Я. Рассмакін та М. О. Ричков у своїх статтях приділяють увагу загальному методичі дослідження курганів, доводячи, що з усіх розкопаних на Україні, жоден курган не може беззаперечно вважатися антропоморфним¹. До їх аргументації можна додати, що фігурні насипи, якби такі існували, не могли б залишитися поза увагою широкого кола дослідників. Адже під час розкопок будь-яка неординарність археологічної пам'ятки завжди сприймається з підвищеною увагою й надією на її унікальність. На жаль, Ю. О. Шілов, посилаючись на своєрідні курганні пам'ятки Північної Америки та проводячи типологічні паралелі з євразійськими², не наводить для порівняння фотографії або рисунки американських курганів (маундів), у крайньому випадку не посилається на загальнодоступні джерела, наприклад, фотографію кургану поблизу м. Пітсбурга, наведену в першому томі «Міфів народів світу» (с. 514). Це стало б наочним прикладом дійсної неординарності насипу. Якби наші кургани мали таку ж виразність та закінчену конструктивність як північноамериканські, то суперечки з приводу їх антропоморфності та зооморфності як такої не було б, як не існує її з приводу специфічних форм та фігуративності зрубних курганів.

За всієї важливості й визначальному значенні для подальших реконструкцій результатів польової археології вважаємо, що головна проблема знаходиться в іншій сфері. Більшість археологів, які мали справу з розкопками курганів, володіють достатньою фаховою кваліфікацією для того, щоб оцінити можливість використання методів для реконструкцій, які пропонує Ю. О. Шілов. Адже невапідково, що за багато років популяризації своїх ідей йому не вдалося знайти більш-менш широкого відгуку у археологів. Справа не в консерватизмі, як це стверджує Ю. О. Шілов, а в тому, що нині рівень дослідження курганів є досить високим, і навряд чи вдасться найближчим

* Продовження дискусії з приводу статті Ю. О. Шилова, надрукованої в журналі «Археологія» № 4 за 1992 р.

часом його знизити на стільки, щоб сприймати новації у методах розкопок без належної критичності.

У підході до інтерпретації археологічних матеріалів доби бронзи Ю. О. Шилов іде шляхом, який став уже традиційним. Ознайомившись з працями з ведичної міфології та самою «Рігведою», він почав переносити мотиви та образи твору на археологічний матеріал. Зокрема виникла ідея співвіднести образи Індосвропейської міфології з конструкціями курганів і спробувати знайти антропоморфні та зооморфні курганні насипи або досипки. Надалі археологічні джерела підганялись під цю ідею — показовим є приклад із Старосільським курганом, який наводить М. О. Ричков³. У дискусіях з ученими-колегами одним з важливих доказів для Ю. О. Шилова є посилення на «Рігведу» та праці з ведичної міфології. І якщо з приводу особливостей стратегії курганів, їх первинного вигляду, реконструкцій, археологам було що заперечувати, то на різноманітні семантичні побудови та екскурси у ведичну міфологію вони не могли знайти адекватних відповідей. Як наслідок, позиції Ю. О. Шилова саме у цій сфері досі залишаються непохитними, завдяки чому і всі інші його реконструкційні побудови, врешті-решт, придбали відносну усталеність. Більше того, подібна непохитність створює довкола побудов Ю. О. Шилова певний ореол науковості: дійсно, не можуть його колеги-археологи впевнено довести невірність його концепції, а тому свідки дискусії вважали, що концепції загалом вірогідні, а постійна критика і «затискування» є ні чим іншим, як проявом консерватизму. І ніхто не завдався питанням: а чи справа археологів вирішувати проблеми з тієї сфери, до якої археологія не має ніякого відношення? Археологія — історична дисципліна, що має свою, відносно вузьку, галузь застосування. Коли в нас виникають якісь питання, ми звертаємось за призначенням, а не вдаємося до послуг людей, які не мають до наших проблем безпосереднього відношення. Чому ж у нашому випадку можлива розмитість та нечіткість предмету дослідження?

Це питання відсилає нас до досить-таки тривалої дискусії про предмет археології, що час від часу спалахувала на сторінках «Радянської археології», а потім — «Російської археології». Гостра полемічність і навіть деяка жорсткість притаманна дискусіям, зумовлювалася принциповістю поставлених питань, від вирішення яких залежить, зокрема, той напрямок, яким піде дослідницька робота в археології. З одного боку висовується теза про «обмеженість завдань археології, неправомірність вирішувати тільки її методами, в її межах широкі історичні проблеми, необхідність синтезу різних джерел та неминучість формування особливої науки (або наук) синтезу»⁴. Інша сторона, маючи деякі розбіжності, загалом сходиться у тому, що об'єктом археології постає «не лише світ речей стародавніх суспільств, але й самі ці суспільства як цілісності, що функціонували за давніх часів»⁵. Ю. О. Шилов поділяє погляди другої групи дослідників. Для нього археологія стала тією відправною точкою, відштовхуючись від якої, він намагається проникнути у духовний світ стародавніх суспільств.

Було багато доводів та побудов на захист тієї чи іншої концепції, але, на жаль, ніхто з дослідників так і не звернувся до формально-дедуктивного аналізу предмету науки як такого. Будь-яка наука, наукова дисципліна має свої чіткі межі досліджень, свої завдання, свої закони та методи і є єдиною з а м к н е н о ю системою. Кожній науці притаманний процес формалізації (що власне і є ознакою науки) — відволікання від конкретного й підміна його якимись абстрактними одиницями, з якими тільки і можна проводити формальні операції, які не будуть залежати від змісту та наповнення одиницями. Одиниці системи мають бути абстрактними, безпристрасними і перетвореними в знаки. Остаточна кількість знаків надає замкненість будь-якій науковій дисципліні, перетворює її в певний суцільний організм і навпаки — не маючи закінченого набору елементів, система не зможе нормально функціонувати, адже постійне введення все нових елементів призводить до повної її перебудови. Яскравий приклад подібного явища знаходимо в загальновідомій ситуації, в якій опинилась фізика на межі ХІХ—ХХ ст. Все нові факти, які вводилися в фізичні теорії, що вже існували та були побудовані на законах ньютонівської механіки, теорії електромагнітних полів та інших призвели до то-

го, що не вдавалося пов'язати всі фізичні явища та створити закінчену систему. Тільки праці Е. Резерфорда, М. Планка, П. та М. Кюрі, Н. Бора, А. Ейнштейна дозволили виділити в класичній фізиці певне коло фактів, що не вписувалися до раніше відкритих законів, та на їх підставі створити самостійну галузь фізики. Розуміння того, що потрібна спеціалізація, дозволило фізиці вийти з кризи.

Постійне введення в археологію все нових елементів та методів досліджень призводить до того, що археологічна система стає відкритою і не може нормально функціонувати, тобто, відбувається «засмічення системи». Археологія займається вивченням стародавнього світу речей: посуду, зброї, прикрас тощо. Введення в це коло чужерідних елементів, наприклад, понять «рід», «сім'я», «міф», призводить до того, що під час опису того ж посуду за формоутворюючими ознаками, коли вибудовується певний типологічний ряд: горщик, банка та дещо — несподівана поява такого поняття як «віковий клас» здатна зламати увесь типологічний ряд. Поділ уже буде відбуватися не за формою посуду, а за ознаками, пов'язаними з віком похованого, і тим самим археологічна типологія зламається. Цілком можливо, що за таких умов зможемо одержати деяку інформацію, яка стосується вікових класів, але при цьому загубимо археологічну інформацію про посуд, що випливає з археологічної типології. Це той випадок, про який писав Л. С. Клейн: «...виділення емпіричних типів, які сприймаються за «природні», (у розумінні — культурні)»⁶. Виділяючи типи, пов'язані з певними віковими класами, ми, можливо, отримаємо «природну» типологію, але загубимо емпіричну, хоча при цьому відчуття правильності виділеної емпіричної типології залишатиметься, але йому не буде вистачати доказовості на формальному рівні. Побудована нова типологія зламає стару археологічну типологію, або точніше, не буде збігатися з нею. Подібні парадокси примушують сумніватися в існуванні виділених археологічних культур, як реальності, а не змодельованої цілісності, і навіть у самій можливості археологічних досліджень, сприяють запереченню, здавалося б, неспорних визначень та понять археології⁷. А справа в тому, що у параметри археології закладаються елементи, запозичені з зовсім іншої наукової дисципліни — етнології, — сторонній елемент для археології призводить до збою усєї системи. Коли говорять про емпірично виділений археологічний тип, це ще не означає, що він виявляється природним, тобто таким, яким його розуміли і сприймали носії певної археологічної культури. Археологи працюють з матеріалом, користуючись власними методами і вирішують цілковито свої завдання. З'ясувати як сприймалась та чи інша річ людьми, які користувалися нею у стародавні часи справа культурології, а вже ніяк не археології. Так вже трапляється, що деякі речі або явища стають об'єктом вивчення кількох наукових дисциплін. Посуд становить інтерес і для археологів, і для етнологів, і для мистецтвознавців — кожен з них отримує про посуд певну інформацію, синтезувати же отримані таким чином дані має вже якась нова наука, котра буде зацікавлена в накопиченні найрізноманітнішої інформації про минуле з тим, щоб вивчати його у всій повноті. Л. С. Клейн пропонує назвати галузь досліджень, яка оперує археологічним матеріалом, але не ставить перед собою суто археологічних завдань — пара-археологією⁸. На наш погляд, принципового значення назва не має, головне — розмежування предмету дослідження з археологією.

Все з більшою наполегливістю треба говорити про те, що в надрах археології відбувається формування нової наукової дисципліни. Дослідники все частіше звертаються до суміжних наук, вага яких в історичних реконструкціях, як правило, переважає вагу археології. Проблеми, що ними вирішуються — різноманітні за спектром і охоплюють широке коло питань: від вивчення форм соціальної організації стародавніх суспільств до реконструкції їх світогляду. У подібних дослідженнях немає нічого хибного, якби і вони не видавалися за один з напрямків археології. Причина подібного явища — у підміні археологією історії традиційних суспільств (праісторії), у тому, що «...в археологію постійно вливається потік людей з широкими гуманітарними й соціально-історичними запитами, але здебільшого без достатньої археологічної підготовки. Вони намагаються вирішувати соціально-історичні пробле-

ми, причому простими прийомами, і вірять, що це можливо... Вони хочуть ввести в саме визначення науки, що вибрали, своє право на прості методи й широкі висновки, на «дилетантські вилазки» за традиційні межі. Ось те середовище, на якому зростає концепція археології, возведена до історії. Подібна концепція пропонує готові рішення широких проблем, тоді як протилежна пропонує тільки напівфабрикати, над якими працювати і працювати. Інша справа, що готові рішення час від часу закінчуються банкрутством. Це нічому не вчить ентузіастів швидких та простих рішень⁹. До чого призводять «дилетантські вилазки», якщо не сказати, цілий дилетантський наступ — демонструє Ю. О. Шилов. Візьмемо, наприклад, його періодизацію розвитку курганної археології. 2 етап за цією періодизацією, визначений Ю. О. Шиловим як культуровизначаючий, є ніщо інше, як початок наукового вивчення курганів, і йому більше пасує назва «археологічних». Запропонована В. О. Гордцовим археологічна періодизація доби бронзи, культури, що їм були виділені, використовуються вченими до теперішнього часу і залишаються наріжним каменем археології доби бронзи Південно-Східної Європи. Звинувачувати В. О. Гордцова у тому, що він вивчав кургани як археолог теж саме, що ображатися на вчителя, який примушує школярів вивчати абетку. Важко уявити на скільки був би відтягнутим початок 3 та 4 етапів періодизації Ю. О. Шилова, якщо б не були проведені дослідження курганів археологічними методами: «...перш ніж приступати до розпізнавання та виділення культурних типів ми повинні володіти знанням про археологічні культури, повинні мати їх уже виділеними»¹⁰.

Незнання предмету свого дослідження призводить Ю. О. Шилова до ще більшого казусу. Виділяючи 4 етап та визначаючи його як синтезуючий, тобто спрямований на розшифрування міфотворчості будівельників курганів, Ю. О. Шилов вважає себе першовідкривачем подібного етапу у вітчизняній науці, не підозрюючи, що ще у 1976 р. вийшла друком праця Л. А. Лелекова «Відображення деяких міфологічних уявлень в архітектурі східноіранських народів у першій половині I тисячоліття до н. е.», в якій розглядається відображення міфологічних уявлень у поховальних конструкціях їх будівельників. За час, що минув після її надрукування, наука не стояла на місці. З деякими твердженнями Л. А. Лелекова можна не погодитись або по-іншому їх інтерпретувати, але і досі непохитною залишається теза, що поховальна споруда, гробниця «...в індоіранській та усій індоєвропейській міфології трактується як мікрокосмос, відповідно, її планування осмислювалося як мініатюрне відтворення структури Всесвіту»¹¹. У цьому формулюванні закладено головний методологічний принцип вивчення суспільств праісторії — наявність у культурі якоїсь єдиної моделі, структури, що реалізується у різноманітних формах людської діяльності, наприклад, у пам'ятках матеріальної культури, соціальних інститутах, вербальних текстах — суцільна семіотизація культури. Тепер стало очевидним, що усі сфери і явища культури пронизуються, як правило, єдиною організуючою структурою. Розуміння структури дозволяє пов'язати різні знакові системи, вишукувати семантичні ряди, виявляти взаємну співвіднесеність різних елементів культури. Такий підхід до вивчення міфології розроблюється тартусько-московською семіотичною школою, що продовжує традиції так званої празької школи російських формалістів 30-х років. Ю. О. Шилов, вивчаючи семантику елементів матеріальної культури минулого, ведичну міфологію, повністю їх ігнорує, ніби не існує ні такої науки як семіотика, ні великої кількості праць з культурології та вивчення міфології.

Найлегше звернутися до «Рігведи» та екстраполювати окремі її частини на археологічний матеріал, забуваючи при цьому, що сам твір — дуже складна історична пам'ятка. До чого призводить поверховість у роботах над міфологією показує інтерпретація поховального обряду Ю. О. Шиловим. Ним запозичуються міфологічні мотиви та персонажі типу Матері-Землі та Батька-Неба, що належать до часу індоєвропейської спільності, і на їх підставі реконструюються і сам поховальний обряд, і його зміст по лінії смерті — від родження/оновлення. При цьому робиться вигляд, що власним побудуванням не протистоять інші наукові концепції, хоча існує інший підхід для розуміння

поховального обряду. В іранських та деяких інших традиціях смерть людини розглядається як її перехід із земного світу у потойбічний. Завдяки порівняльному вивченню різних міфологічних систем, даних стимології, відновлюється найдавніший пласт індоевропейської міфології, в якій душа небіжчика знаходить собі місце у потойбічному світі на пасовищі або луках, що йому належать¹², і таким чином, не повертається до людей в оновленому вигляді. Тобто ми маємо вже два підходи до інтерпретації поховального обряду: циклічний та лінійний. Можна їх об'єднати та висунути третій, скажімо, синтезуючий, а якщо завдатися метою, то можна створити і четвертий. Можна до безкінечності розплоджувати концепції та пишати своїм авторством, але для чого? У науці матеріали вивчаються так, щоб знаходити одне-єдине правильне пояснення усієї сумі фактів, а не для того, щоб нанизувати різні гіпотези та припущення. Це, безперечно, досить складна справа, але це — специфіка науки, а не науково-популярних видань.

Археологія знає зразкові приклади семіотичного вивчення археологічних культур. Такий авторитет у цій галузі, як Д. С. Раєвський відзначає: «...дослідження будь-якої культури архаїчних суспільств не може бути здійснене без відтворення властивої їй моделі світу, яка виступає у такому суспільстві як формотворчий фактор в усіх видах людської діяльності...»¹³. Очевидно, слід детально зупинитися на методології вивчення праісторичних суспільств, без чого не зрозуміти функціонування і розвитку міфології, позаяк у дискусії торкнулися проблеми її вивчення, протікання культурологічних процесів у традиційних суспільствах. Саме помилки у методології дослідження традиційних суспільств призводять до появи наукових праць, які нам демонструє Ю. О. Шилов.

Фактично, вся історія традиційних суспільств зводиться до заміни одних структур іншими. Це видозмінює усі боки культури, у тому числі й соціальну організацію суспільства. А оскільки соціальна організація частіше опинялася у центрі уваги вчених, то і вся історія традиційних суспільств зводилася до історії соціальних структур. У свій час К. Леві-Строс при вивченні минулого запропонував принцип розмежування людських суспільств за ознакою: «гарячі» та «холодні», ті які зазнають змін, і навпаки. Традиційні суспільства віднесені ним до тих, які не зазнають змін, застигли, тобто «холодних», у яких історичні події, внаслідок внутрішньої спрямованості культури, в їх класичному розумінні, як перебіг подій у одному напрямку, обумовлений індивідуальністю та унікальністю кожної події, не сприймалися як такі, що впливають на культуру. Циклічний характер перебігу подій, постійне повернення до однієї й тієї ж точки, фактична замкненість, притаманні традиційним суспільствам, були розкриті у багатьох працях етнологів. Але незважаючи на ці особливості традиційних культур, ми не можемо не констатувати, що суспільства не могли залишатися незмінними протягом тисячоліть, трансформації в них відбувалися, і торкалися вони станового хребта культури — її структури. К. Леві-Строс запропонував розуміти під історією традиційних суспільств історію структур¹⁴. Вивчення структур дозволяє утримати загальну канву змін суспільства на великому історичному проміжку, і якщо враховувати кожну структурну зміну як подію, то загалом вимальовується перспектива історичного процесу епохального характеру.

При вивченні праісторії проблема, зрештою, зводиться до визначення того кола джерел, текстів, які дали б можливість знаходити і описувати структури, що використовувались тією чи іншою історичною культурою. Ось тут і починаються труднощі для істориків. Одна справа, коли етнологи аналізують культуру народів архаїчного вигляду, що існують або нещодавно існували, виявляють особливості структур цих культур, з'ясовують механізми їх функціонування у культурі традиційних суспільств, конкретне їх втілення у практичному житті, зв'язок через подібні структури різних сфер культури, що, зрештою, і призводило до розуміння самої культури у всій індивідуальності та своєрідності як феномена у загальному ряду історично близьких культур, і зовсім інше, коли знаючи тільки передбачені історичні генетичні зв'язки археологічних культур з носіями певних історичних або сучасних культурних традицій, починають виділяти з цього загального масиву ті пла-

сти, зокрема нарративні, які можна співвіднести з археологічними культурами. І далі робота дослідників полягає у знаходженні у кожному конкретному випадку тієї знакової системи, в якій структури найбільш повно знаходили б свій вираз, яка могла б бути описана зручними для нашого розуміння засобами. З видозмінюванням культури її складові частини не зникають безслідно. Багато елементів переходять у інший культурний простір цілими блоками, де видозміни торкаються відносин лише між цими блоками і в такому вигляді продовжують існувати. Прості складові (на рівні окремих мотивів, форм, стилістичних прийомів, комплексів) як елементарні одиниці складніших утворень являють собою частини набору, у якому комбінацій взаємного з'єднання цих складових буде тим більше, чим простіша і менша сама операційна одиниця, чим менша семіотизація культури.

Цей діахронний зріз культури, що обумовлює зближення та ототожнення структури археологічних пам'яток зі структурами нарративних текстів, дозволяє наповнити археологічний матеріал, конкретним змістом міфологічних, фольклорних, обрядових та інших текстів. Інший принципово важливий момент структури стосується синхронного зрізу культури.

Аналіз структури тексту має на увазі розгляд структури як складового цілого, яке принципово може бути розчленовано на частини, що його складають (окрім включення усієї структури в окремі знакові системи, деякі і її елементи включаються у змістові коди), але одночасно з цим структурі виступає як єдине ціле, носієм певного міфологічного змісту та концептуальної схемою. Структура, таким чином, виконує дві функції у культурі: комунікативну і моделюючу. Синтагматичне її вивчення дозволяє дослідити концептуальний зміст, виявити істотні та визначальні протиставлення у плані змістової організації міфологічного універсуму, де семантичний зміст кожного елементу структури визначається його відношенням до інших елементів цієї структури. Потрапляючи до інших текстів у вигляді складової частини коду, елемент продовжує нести своє семантичне навантаження, змістове значення, що було закріплене за ним у синтагматичній структурі, й тим самим переносить й саму структуру. Відбувається суцільне структурування культурного простору за однією заданою схемою, і тут структура виявляє свій парадигматичний характер. Структура пронизує всі галузі культури, і це дозволяє пов'язати між собою такі зовсім різні джерела як писемні та матеріальні. Виявлення такого механізму «роботи» культури в традиційних суспільствах призводить до висновку про тотальну семіотизацію усіх сфер культури. Звідси випливає, що свідомість народів традиційних культур, яка отримала назву міфологічної, схильна до всеосяжної семіотизації. Далі затвердилась думка, яка стала аксіомою етнології, про повне панування міфологічного мислення в традиційних суспільствах, обумовлене загальною семіотизацією культури. Ю. О. Шилов теж віддає належне подібному погляду, цитуючи О. М. Фейденберг, що «міфом служить і дійство, і речі, і мова, і побут». За умови загальної характеристики традиційних суспільств та порівнянні їх із суспільствами зовсім іншого вигляду, наприклад, сучасної західної культури, подібний погляд цілком доречний, але при більш детальному аналізі виявляється, що не все є таким однозначним. Д. С. Раєвський, який тонко відчуває матеріал, при вивченні скіфської культури зіштовхнувся з проблемою особливостей міфологічного мислення і межах його поширення в єдиному культурному просторі. Проблема мала принципове значення, тому він навіть різні думки про ступінь міфологічності в культурі. Ключем до неї може слугувати точка зору Ю. М. Лотмана та Б. С. Успенського про необхідність наявності у культурі двох систем, які до кінця не перекладаються¹⁵. Зупинимось на цьому моменті.

У традиційних культурах кожна річ повинна виконувати роль символу, володіти знаковим статусом і займати строго власне місце, яке визначається її статусом у культурі. Але деякі елементи культури отримували відносну або безперечну самостійність, що надає їм у знакових комплексах певну свободу і призводить до десимволізації знаку. Намагання визначити семантичний статус, наприклад, посуду у поховальному комплексі зрубної культури за місцем, яке він займав у похованні, і з цього робити семантичні побудови, не

настільки вже й беззаперечно, як це здається на перший погляд. Посуд цілком міг придбати самостійний статус, інакше кажучи, на побутовому рівні в певний проміжок часу вже не уявлялось важливим, де він буде знаходитись у похованні і яку, з точки зору символічної значущості, буде відігравати роль. Якщо його вже якось і орієнтували, то лише за традицією, яка, у свою чергу, могла дотримуватися з більшою чи меншою постійністю (під традицією, у даному випадку, ми розуміємо статус речі, який не має безумовно семіотичного характеру і розглядається як повторення певних дій у силу звички, не надаючи їм, при цьому змістової значущості, за якою стояв би певний міфологічний універсум). Сама ж традиція цілком могла зходити до передзрубного часу, і, у такому разі, «на плечах» традиції ми вийдемо до розуміння семантичного статусу посуду швидше у передзрубний час, аніж власне зрубний. Символ «...легко вилучається із семантичного оточення і настільки ж легко входить до нового текстового оточення. З цим пов'язана його істотна риса: символ ніколи не належить якомусь одному синхронному зрізу культури — він завжди пронизує цей зріз по вертикалі, приходячи з минулого і увіходячи до майбутнього... Це і створює той значний резерв, за допомогою якого символ може вступати у несподівані зв'язки, змінюючи свою сутність, і деформуючи непередбаченим чином текстове оточення»¹⁶. Згадаємо аналогії з етнографії, де пояснення обряду або значення речі зовсім відрізнялося від того, як викладалося в них під час виникнення. Подібне становище часто археологами не передбачається і до уваги не береться, а тому речам приписуються значення, далекі від реальності. Для того, щоб цього запобігти, недостатньо знати загальний характер вивчаємої культури, необхідно чітко уявляти внутрішній поділ культури на ряд самостійних субкультур або, за словами Ю. М. Лотмана та Б. С. Успенського, — систем. Від приналежності до них буде залежати статус елементів культури у знакових системах.

Звернемося безпосередньо до аналізу текстів, присутніх у традиційних культурах. Це так звані тексти з традиційною семантикою (ТТС) і тексти з породжуючою семантикою (ТПС)¹⁷. Як правило, подібні тексти існують в культурі одночасно і умовно поділяють її на дві частини, по лінії належності до загального семантичного поля, яке посідає домінуюче місце і задає загальний тон у культурі. Тексти з традиційною семантикою — це вже існуючий набір елементів, який увійшов до щільної тканини культури, де кожний елемент має своє задане місце, обумовлене сталими семантичними зв'язками. Тексти з породжуючою семантикою завдяки новизні або високій оригінальності не проникають у масову культуру, не знаходять семантичних зщеплень з іншими елементами культури і залишаються виключеними із загального культурного контексту. Визначення належності елементу культури до тієї чи іншої групи текстів стає необхідною умовою для з'ясування семантики цього елемента. Звертання до доби ранньої бронзи і безперечно до ямної археологічної культури під таким кутом розуміння дозволяє виявити плин протікання культурологічних процесів у степовій зоні Східної Європи, що в свою чергу впливала на зміст міфологічних систем та їх складових.

Ямна, як і інші культури доби бронзи степової частини Євразії, характеризується пануванням канонічних текстів, які подані геометричним орнаментом, розташованим перш за все на керамічному посуді, де «інформація буде утримуватися не в тексті й з нього вилучатися вже одержаною, а знаходиться поза текстом, з одного боку сторони, але й буде вимагати наявності певного тексту — з іншого, як неодмінної умови своєї прояви»¹⁸. Тобто знак виступає не як джерело інформації, а як її збудник і призначається для комунікації, передачі тексту — наявна ознака ТТС. Але на певному етапі існування ямної культури у мистецтві її західних областей з'являються реалістичні зображення на антропоморфних стелах. На зміну старим знакам, канонічній «граматиці культури» приходять нові символи, які відрізняються більшою конкретністю, і тим самим обмежують можливості вкладеної в них інформації, вимагали нових семантичних відношень між елементами. Тоді доречно пов'язати появу нових образів в одній з галузей культури (образотворчої), з виникненням ТПС. Процес появи ТПС супроводжувався руйнуванням канонічних положень культури, традиційних структур, виробленням символів з

семантичним наповненням спроможним виступати самостійними текстами — символи, придбавши самостійність, перстворюються в прості повідомлення, «текст-зміст», і в цьому протистоять «текстам-виразам»¹⁹. Насиченість десимволічними елементами дозволяє говорити про ступінь десимволізації на зламі традиційних культур, її розкріпачення, появу більшого простору для самостійності й відходу від заданих символів і трафаретів, що в свою чергу призводить до появи нової семантики, ТПС.

Погоджуючись з думкою про те, що антропоморфні стели були виготовлені носіями ямної культури, зауважимо: крім стел на інших речах реалістичні зображення не зустрічаються. Це дозволяє поставити питання, враховуючи, що стели у соціальному плані пов'язані із соціальною верхівкою суспільства, про побутування текстів з породжуючою семантикою, які більш незалежні від символізму і традиції, тільки з верхніми верствами суспільства. Етнологічні дослідження начебто підтверджують, що саме племінна верхівка була тим середовищем, в якому йшло формування нових явищ культури, що саме там виникли нові форми мистецтва, в яких була акумульована суспільна праця. Оскільки ТПС були притаманні соціальним верхам суспільства, цілком вірогідне припущення, що в цих верствах суспільства «ямників» побутували вербальні тексти, які відрізнялися від тих, що були поширені на нижчих шаблях соціальної ієрархії і що вони мали напівлегендарний, напівміфологічний вид і наблизилися до епічних творів на кшталт кавказького нартського епосу або скандинавських «Едд».

Рецидиви появи реалістичних зображень мали тимчасовий характер. Виникнувши на певному етапі розвитку різних культур, ці зображення потім зникають. Можливо, що зникнення подібних явищ культури пов'язане зі зміною археологічної культури і фіксовані злам усієї культури, у ході якого тенденції губилися, що логічно призводить до думки про долю носіїв цих тенденцій. Збройні конфлікти та сутички з сусідами забирали, як правило, в першу чергу верхівку суспільства, а з ними і певні культурні надбання всього суспільства. Подібний хід був би дуже простим. Культура володіє своїми внутрішніми законами розвитку і функціонування, тому зміни, що в ній фіксуються, могли бути наслідком не лише зовнішніх діянь. Традиційні культури з їх загалом «однорідною семіотизацією»²⁰ розвиваються за загальними законами семіотичних систем, у тому числі, згідно закону структурної різниці між ядром системи та її периферією і навпаки²¹. Виникнення ТПС у ямний час сприяло появі нових правил організації елементів усередині текстів, проходив розрив по лінії використання традиційних структур у культурі. Це породило наявність як мінімум двох паралельно існуючих систем. Але існування їх у ізоляції уявляється неможливим: постійна комунікація між носіями цих систем призводить до перехресних взаємовпливів, поки в певний час у момент новоутворення повністю не проникають у систему, що раніше була протилежною і не стають там спочатку домінуючим, а потім пануючим. Як наслідок — верхівка суспільства ставала носієм точних правил семіотичних структур, а інші одноплемінники, навпаки, звільнялися від жорстокої регламентації. Згадаємо історичні та етнографічні факти: регламентація усіх сфер життя вождів, царів, їх найближчого оточення, за умов якої кожний вчинок, жест мали значення і наповнювалися змістом, існування точних правил користування речами, одягом, та іншим, а на другому полюсі — відносно вільна поведінка (у межах традиції і лише у порівнянні з верхівкою суспільства) рядових членів суспільства, більша відкритість і схильність їх до усього нового. Враховуючи це, процеси, які відбувалися у ступінь за доби бронзи, виглядають зовсім по-іншому. Зміна ямної спільності, в якій існували певні стандарти в усіх сферах культури, низкою археологічних культур можна пояснити зміною усередині суспільства тих структур, що використовувалися, і пріоритетів у ній: соціальна верхівка суспільства стає структурованою, семіотичною і закритою, а інша частина племені — вільною і відкритою. Як наслідок, відбуваються масові зміни у традиційних формах кераміки, поховальному обряді, проникають чужерідні елементи сусідніх культур, і з часом кожна локальна група набуває свого специфічного вигляду матеріальної культури (необхідно обмовитись, що тільки завдяки

відкритості більшої частини суспільства стали можливими масові кількісні зміни культури, а оскільки археологія в першу чергу працює з масовим матеріалом, це давало підставу археологам стверджувати про зміну археологічних культур). Поступово настає зворотний процес — усередині окремих культур (типу Аркаїм-Синташта) виникає субкультура знаті, що мала космополітичні риси²², існування яких, завдяки наднаціональному характеру, неможливе за умов закритої системи (ТТС). У зрубній культурі, що прийшла на зміну пам'яткам типу Аркаїм-Синташта, зникають археологічно зафіксовані ознаки військової знаті з її космополітизмом, одночасно з цим на кераміці «зрубників» з'являються окремі реалістичні зображення, тобто у наявності виникнення ТПС. Зміна явно структурованого планування поселень у формі кола типу Аркаїма та Синташти більш вільною, без слідів дотримання строгих правил будівництва селищ у зрубний час свідчить на користь змін моделюючих установок у культурах та їх різної орієнтації. Таким чином, простежується певна циклічність у зміні характеру культур, яка була порушена у добу раннього заліза, хоча деякі риси циклічності мають місце і в цей час: відцентрові сили, що визріли усередині зрубної культури (що простежується на прикладі існування різних локальних варіантів у попередній час у зрубній культурі), призводить до її зникнення і появи цілої низки нових археологічних культур передскіфського і скіфського часів. Подальший аналіз цього періоду стає важким з точки зору законів внутрішнього розвитку культури, тому що на перший план у складанні культури у постзрубний час виступає потужний зовнішній фактор впливу сусідніх культур, в яких існували знакові системи значно вищого рангу, наприклад образотворчий. У такому разі для опису того, що відбувалося усередині культури може бути припустимим закон зіставлення малого та великого алфавітів²³.

Таким чином, визначаються тексти за традиційною семантикою, тобто реально виділяються ті сфери культури, де її елементи були семантично значущими. Повертаючись до прикладу з місцем посуду у поховальному обряді зрубної культури, можна констатувати, що позаяк зрубна культура, без врахування нечисленних соціальних груп, загалом була представлена текстом з породжуючою семантикою, то семантика просторового розміщення поховального посуду у зрубний час буде разпливчастою та нестійкою, і це цілком відповідатиме періоду утворення нових семантичних зв'язків і буде сходити, як вже відзначалося вище, до передзрубного часу. Спеціально обраний приклад з доби бронзи був наведений для того, щоб показати наскільки бувас складним питання про семантичне значення елементів культури. Торкаючись семантичної інтерпретації, Ю. О. Шилов зовсім не бере до уваги специфіку культури як єдиної системи, що має свої закони функціонування і розвитку, які безперечно впливали на семантичний зміст окремих елементів культури. Перш ніж займатися семантичними побудовами необхідно спочатку визначити характер самої культури і тієї її сфери, де існували семантично значущі знаки, не кажучи вже про такі складні явища як існування зовсім протилежних за культурою, мовою та походженням народів за наявності у них загальних внутрішніх структур (моделей) культур і дуже близьких міфологічних систем, або, навпаки, збіг семантики при видозміні міфологій.

Інтерес до дослідження археологічних джерел крізь призму природної (культурної типології) буде постійно зростати, що обумовлено об'єктивним ходом розвитку археології доби бронзи. Все більше вчених виходить і буде виходити за межі традиційної археології. Тому постає завдання якісно опанувати ті неархеологічні прийоми дослідження, які давали б змогу проводити їх на досить високому науковому рівні. Дискусія в «Археології» дає змогу вийти на з'ясування тих тенденцій, що мають місце в археології та визначитися у відношенні до них. Нетрадиційна археологія буде все сильніше заявляти про себе, і тому необхідно знайти їй гідне місце вже тепер. Тільки таким чином, можливо, буде започатковане наукове дослідження духовного світу стародавніх людей за археологічними матеріалами. Це, в свою чергу, створить необхідну противагу навколонауковим проявам в археології й дозволить з часом нейтралізувати їх.

Примітки

¹ *Рассамакін Ю. Я.* До проблеми вивчення курганних споруд // *Археологія*.— 1992.— № 4; *Ричков М. О.* Антропоморфні насипи. Міф чи дійсність? // *Археологія*.— 1992.— № 4.

² *Шилов Ю. О.* Новий етап археологічного освоєння курганів снєоліту-бронзи Південно-Східної Європи // *Археологія*.— 1992.— № 4.

³ *Ричков М. О.* Указ. соч.— С. 140, 141.

⁴ *Клейн Л. С.* В защиту «чистой» археологии // *СА*.— 1991.— № 2.— С. 103.

⁵ *Генинг В. Ф.* Объект и предмет науки в археологии.— К., 1983.— С. 105.

⁶ *Клейн Л. С.* О предмете археологии // *СА*.— 1986.— № 3.— С. 217.

⁷ *Клейн Л. С.* Археологическая типология.— СПб., 1991.— С. 70—75.

⁸ *Клейн Л. С.* Там же.— С. 339.

⁹ *Клейн Л. С.* О предмете археологии...— С. 215.

¹⁰ *Клейн Л. С.* Археологическая типология...— С. 121.

¹¹ *Делеков Л. А.* Отражение некоторых мифологических воззрений в архитектуре восточно-иранских народов в первой половине I тысячелетия до н. э. // *История и культура народов Средней Азии*.— М., 1990.— С. 10.

¹² *Иванов Вяч. Вс.* Реконструкция структуры символики и семантики индоевропейского погребального обряда // *Исследования в области балто-славянской духовной культуры: погребальный обряд*.— М., 1990.— С. 10.

¹³ *Раевский Д. С.* Модель мира скифской культуры.— М., 1983.— С. 6.

¹⁴ *Леви-Строс К.* Структурная антропология.— М., 1983.— С. 8—32, 253, 254.

¹⁵ *Раевский Д. С.* Указ. соч.— С. 211.

¹⁶ *Лотман Ю. М.* Символ в системе культуры // *Труды по знаковым системам*.— Тарту, 1987.— Т. 21.— С. 13.

¹⁷ *Брудный А. А., Шредер Ю. А.* Диалектический характер семантики текста // *Философские науки*.— 1977.— № 3.

¹⁸ *Лотман Ю. М.* Каноническое искусство как информационный парадокс // *Проблемы канона в древнем и средневековом искусстве Азии и Африки*.— М., 1973.— С. 18.

¹⁹ *Лотман Ю. М.* Символ в системе...— С. 12.

²⁰ *Мелетинский Е. М.* Поэтика мифа.— М., 1976.— С. 159.

²¹ *Лотман Ю. М.* Динамические механизмы семиотических систем // *Симпозиум по вторичным моделирующим системам*.— Тарту, 1974.— С. 76.

²² *Бочкарев В. С.* Волго-Уральский очаг культуриногенеза эпохи поздней бронзы // *Социогенез и культуриногенез в историческом аспекте*.— СПб., 1991.— С. 26.

²³ *Стосовно закону малого та великого алфавитів слід зауважити, що його дія простежується і за доби ранньої бронзи. Так, антропоморфні стели з'являються у ямний час на тій території, що межувала з регіонами, які мали досить високий ступінь розвитку (наприклад, трипільці). Контакти різних культур сприяють їх виходу із самоізоляції (ізоляція завжди є причиною побутування в культурі обмеженої кількості текстів і знакових систем), перетворенню деяких знакових систем цих культур у відкриті, що дає поштовх до появи ТПС. Далі ТПС просякали у глибину своєї культури і зчиняли у ній перебудову, тобто процес набував внутрішньої самостійності. Не виключено, що комунікативні відносини ямної культури з сусідами трансформувалися у появі нових ТПС, відповідно переходу комунікативної функції в моделюючу і навпаки.*

В. И. Кузин-Лосев

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ ПО ПОВОДУ ИНТЕРПРЕТАЦИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА

В статье рассматривается методология интерпретации археологических источников. В частности, отталкиваясь от положения семиотики о существовании в одной культуре нескольких не до конца взаимопереводимых самостоятельных систем, археологические культуры эпохи бронзы рассматриваются как содержащие в себе тексты с традиционной семантикой и тексты с порождающей семантикой. Учет подобного явления, как представляется автору статьи, позволяет избежать негативных последствий при определении семантически значимых элементов культуры и семантически нейтральных.

SOME REMARKS APROPOS INTERPRETATION OF ARCHAEOLOGICAL FINDINGS

Attention is paid to the methods of interpretation of archaeological sources. In particular, coming from the principles of semiotics on several not ultimately intertranslated independent systems in one culture, archaeological cultures of the bronze epoch are considered as such which engendering semantics. Taking into account this phenomenon it is possible, in the author's opinion, to avoid negative after-effects in identification of semantically significant and semantically neutral elements of culture.

Одержано 10.01.94.

У ПОШУКАХ ДЕРЖАВИ АРАТТИ

М. Ю. Відейко

Попит на відомості про праісторію України викликав появу низки напівнаукових та псевдонаукових розвідок, автори яких шукають корені України-Русі щонайменше в трипільській культурі (IV—III тис. до н. е.). Перед спокусою швидко, красиво і легко вирішити всі проблеми іноді не в змозі встояти і фахівці, про що свідчать деякі з останніх праць археолога, кандидата історичних наук Ю. О. Шилова, присвячені «відкриттю» праукраїнської «держави Аратти», яка, на його думку, існувала в Подніпров'ї починаючи з часів трипільської культури. На жаль, це не відповідає ні реальним писемним, ні археологічним джерелам, хоча держава Аратта не є вигадкою — тільки вона існувала в інший час і в іншому місці, про що йдеться в нашій статті.

«Аратта-Оратанія — перша держава світу», «Цивілізація, тобто державність, виникла на території України-Русі в V тис. до н. е.— разом з трипільською археологічною культурою», «...самі трипільці (а також їхні сусіди і навіть далекі шумери) називали свою країну Араттою», — читасмо в працях Ю. О. Шилова, кількість яких останнім часом стрімко зростає¹.

Як писали класики, народу потрібні здорові сенсації. Особливо в час пошуку коренів власної державності — додамо ми. У своїх нових працях кандидат історичних наук, невтомний дослідник космічних таємниць курганів Ю. О. Шілов перейшов до створення масштабних історичних реконструкцій праісторії України — пропонує ним версія поглиблює писемну історію України-Русі майже на шість тисячоліть і робить її найдавнішою державою світу, якщо не враховувати Атлантиди та Му. Це ставить його в один ряд з дослідниками останніх, такими, як Юрген Спанут, Рудольф Штейнер, Ігнатіус Донелі, Джеймс Чечвард та ін., які переконливо доводили, що Атлантида і Му — реальні сторінки давньої історії людства. Тепер до них додаються наддунайська та наддніпрянська Аратти, викликані з небуття Ю. Шіловим та О. Кіфішиним. Рецепт написання подібних праць — старий, надійний та випробуваний — спекуляція на невирішених проблемах, перекручування та фальсифікація фактів, необізнаність в елементарних фактах історії та географії, таврування опонентів як завзятих ретроградів і терновий вінець невизнаного мученика науки на чолі. До цього додається галаслива реклама у науково-популярних, напівнаукових та псевдонаукових виданнях, по радіо та телебаченню — і справа зроблена, якщо, звичайно, не буде якоїсь протидії з боку науковців. Останні не поспішають з критикою — бо, власне, і критикувати нічого, оскільки наука тут і не ночувала. Проте маємо нині ситуацію,

©М. Ю. ВІДЕЙКО, 1995.